

УДК 811.161.2'36:161.26

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ У ЛІНГВІСТИЦІ

Умрихіна Л. В.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

У статті представлено огляд мовознавчих досліджень з питань класифікації субкатегоріальних значень модальності. Проаналізовано й узагальнено основні теоретичні підходи до проблеми у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці.

Ключові слова: модальність, види модальностей, суб'єктивна модальність, об'єктивна модальність, модальні значення, реальність, ірреальність.

Умрихіна Л. В. Проблема типологии модальных значений в лингвистике. В статье представлен обзор лингвистических исследований по вопросам классификации модальных значений. Проанализированы и обобщены основные теоретические подходы к проблеме в отечественной и зарубежной лингвистике.

Ключевые слова: модальность, субъективная модальность, объективная модальность, модальные значения, реальность, ирреальность.

Umrikhina L. V. The problem of the typology of modal values in linguistics. The article provides an overview of linguistic research on the classification of modal values. The main theoretical approaches to the problem in Ukrainian and foreign linguistics were analyzed and summarized.

Key words: modality, subjective modality, objective modality, modal values, reality, unreality.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Вивчення модальності як провідної категорії предикативності – одне з кардинальних питань сучасної синтаксичної теорії. Протягом багатьох років дослідження цієї категорії у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві накопичено значний науковий матеріал. Проте через надзвичайну складність й багатоаспектність цього мовного явища питання щодо визначення лінгвістичного статусу модальності, а також систематизації її значень залишаються дискусійними. Виявлення різних класифікаційних підходів сприятиме розвитку синтаксичної теорії у плані комплексного системного аналізу названого мовного явища. Усе це й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є систематизація результатів наукових досліджень представників різних підходів до вивчення категорії модальності, установлення узагальненого наукового погляду на проблему типології модальних значень у лінгвістиці, виділення загальних принципів їх класифікації.

Завдання статті: проаналізувати різні погляди на природу модальності й виділити її субкатегоріальні значення, простежити зв'язок між компонентним характером модальності із відповідним підходом до її вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Першому опису загальних принципів диференціації модальних значень лінгвістика зобов'язана розробкам класичної формальної логіки. Остання походить від філософського вчення Аристотеля, розробника модальної силогістики, згідно з якою умовиводи можуть бути не тільки категоричні, а й модальні

(судження про необхідне, можливе та випадкове). Відтоді сформувався традиційний поділ суджень на асерторичні (від лат. *asserto* – стверджую), або судження дійсності, проблематичні, або судження можливості, та аподиктичні (від гр. *apodeiktikos* – стверджую), або судження необхідності.

Логічна основа походження модальності зумовила виникнення низки логіко-лінгвістичних концепцій тлумачення цієї категорії. Тому перші спроби класифікації модальних значень характеризуються абсолютною кореляцією із законами формальної логіки. Так, аналогічно до першочергово виділених суджень дійсності, можливості й необхідності представники логічного погляду на модальність виокремлюють відповідні три модальні значення, зіставляючи структуру логічного судження та мовного висловлення. Основними засобами вираження модальних значень при цьому вважають дієслівні способові форми, співвідносні з відповідними типами алетичних модальностей (дійсний спосіб співвідноситься з асерторичною модальністю, умовний – з проблематичною, наказовий – з аподиктичною). Розгляд субкатегоріальних значень модальності відповідно до основних значенневих категорій логічної модальності вимагає кореляції структури логічного судження із побудовою мовного висловлення. Такі погляди на класифікацію модальних значень представлені передусім в роботах І. І. Давидова, Г. В. Колшанського.

Із поступовим розширенням кола модальних значень в теоретичній логіці розширився й обсяг поняття лінгвістичної модальності. Подальшій класифікації модальних значень сприяло розрізнення об'єктивної та суб'єктивної модальностей. Л. С. Єрмолаєва, виділяючи внутрішню та зовнішню модальності, виокремлює в межах останньої об'єктивну модальність як виразник відношення змісту речення

до дійсності в плані реальності/ірреальності та суб'єктивну модальність, що виражає ступінь упевненості мовця в повідомлюваних ним фактах. Під внутрішньою модальністю дослідниця розуміє відношення суб'єкта дії до здійснюваної ним дії [9, 68–73].

Залежно від характеру відношень між предметом думки та його ознакою, тобто характеру відображуваних у змісті речення об'єктивних зв'язків (дійсних, можливих чи необхідних), В. Н. Бондаренко виокремлює модальні значення дійсності, можливості, необхідності як компоненти об'єктивної модальності. Приймаючи за основу класифікації ступінь достовірності змісту речення в плані відповідності його дійсності з позиції мовця, дослідник виділяє такі види суб'єктивної модальності, як епістемічна, аксіологічна та деонтична модальності.

Зауважуючи необхідність включення нових значень до кола модальних, В. Н. Бондаренко акцентує увагу на низці мовленнєвих значень, які не можна вважати модальними, як-от: цільова настанова мовлення (повідомлення, питання, спонування), емоційне ставлення мовця до змісту речення, ствердження чи заперечення, «нереальність» будь-чого, посередність (заочність) висловлення (вказування на джерело повідомлення), «висловлення про висловлення» типу «добре, що...», «не дивно, що...», значення типу Aktionsart (наприклад, представлення ознаки як інтенсивної, раптової, тривалої, безперервної), причинно-наслідкові, порівняльно-оцінні відношення [3, 55–56].

Представники новітнього логіко-лінгвістичного погляду на модальність вносять свої корективи щодо класифікації модальних значень. О. М. Лагута виділяє шість типів модальностей: алетичну, епістемічну, деонтичну, часову, аксіологічну, виборчу. Беручи за основу принципи визначення логічної категорії модальності, О. Л. Доценко вважає доцільним обмежити семантику мовної модальності значеннями «відношення змісту висловлення до дійсності як реальне чи ірреальне (можливе, необхідне та бажане)» (об'єктивна модальність) і «ставлення мовця до змісту повідомлення, реалізованого у пропозитивній частині висловлення» (епістемічне, волітивне й аксіологічне суб'єктивно-модальні значення) [6, 67].

Основою є логіко-граматичних принципах класифікації модальності й розробки С. М. Амеліної, Т. І. Дешерієвої, Е. Я. Мороховської, С. І. Небікової, Н. Д. Рибовлева, М. К. Сабанєєвої та інших, у яких загалом простежується еволюція логічного підходу до тлумачення модальності в лінгвістиці: від прямої аналогізації явищ обох сфер до критичного осмислення їхнього зв'язку. А вже аналіз мовних категорій, здійснюваний суворо за логічними моделями мислення, вступає у протиріччя із живим мовленнєвим матеріалом, приводячи до формалізації мовних абстрактів, уніфікації формальних засобів вираження й абстрагування мисленнєвих конструктивів від мовленнєвої сутності.

Детальне потрактування цієї категорії в лінгвістиці одним із перших запропонував В. В. Виноградов, досягнення якого залишаються вагомими й

значущими для лінгвістів і сьогодні. Теорія модальності В. В. Виноградова ґрунтується на поняттях «предикативність» та «відношення»: «...якщо категорія предикативності виражає загальну співвіднесеність змісту речення з дійсністю, то відношення повідомлення, що міститься в реченні, до дійсності є передусім модальне відношення» [4, 80]. Розрізняються об'єктивна модальність як відношення змісту речення до реального/ірреального планів дійсності та суб'єктивна модальність як факультативна ознака речення, специфічна за різноманітністю та неоднорідністю значень. Водночас академік запропонував поняття «модального типу» як одиниці опису категорії модальності. Це сукупність речень-висловлень із подібним модальним значенням, вираженим певними граматичними засобами. Серед таких модальних типів речень виокремлено чотири основні: 1) окличні; 2) бажальні та наказові; 3) питальні; 4) описові. Учений також зазначив, що з категорією модальності тісно взаємодіють і навіть частково переплітаються різні види й типи емоційальної експресії (наприклад, обурення, захоплення, погрози тощо) [4, 60–62].

Г. А. Золотова, підтримуючи положення про об'єктивну та суб'єктивну модальності, пояснює факультативність другої тим, що основне модальне значення (об'єктивна модальність) є конструктивною ознакою кожного речення, а суб'єктивна модальність, не змінюючи основного модального значення речення, подає його в особливому висвітленні [8].

Одна із перших дефініцій категорії модальності, подана у «Словнику лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової, супроводжується переліком її різновидів. Модальність кваліфікується як понятійна категорія із значенням відношення мовця до змісту висловлення та відношення змісту висловлення до дійсності (відношення повідомлюваного до його реального здійснення). Вираження змісту висловлюваного як передбачуваного названо гіпотетичною модальністю, як неможливого, нездійсненого – ірреальною модальністю, як невідповідного дійсності – заперечною модальністю. Модальність, що виражається дієсловом, названо дієслівною модальністю [1, 229].

На двоплановість категорії модальності вказують автори «Граматики сучасного російського літературного мови» (1970), кваліфікуючи два різні типи модальних значень як об'єктивно-модальне значення (відношення повідомлюваного до плану дійсності) та суб'єктивно-модальне значення (відношення мовця до повідомлюваного), що є факультативним. До широкого кола суб'єктивно-модальних значень віднесено значення посилення (підкреслювання, акцентування), експресивної оцінки, впевненості або невпевненості, прийняття або неприйняття (згоди або незгоди) та ін., що свідчить про збільшення кількості виявлених модальних значень порівняно із зазначеними у виданні «Грамматика сучасного російського літературного мови» (1960) [7, 611].

У виданні «Сучасна українська мова. Синтаксис», редактованому І. К. Білодідом, відмічено, що

модальність виражає «суб'єктивне ставлення мовця до висловленої думки з погляду реальності, ірреальності або можливості явищ у мовній ситуації, контексті» [17, 119]. Модальними значеннями названо значення розповідності, бажальності, можливості, питальності, спонукальності, гіпотетичності та переповідності.

Інтерпретуючи модальність як функціонально-семантичну категорію із системою різнорівневих граматичних значень, О. І. Беляєва розрізняє серед макрополя модальності два поля: дійсності та недійсності, останнє з яких поділяє на низку полів залежно від вираженого модального значення: ірреальності, предметної модальності (або потенційності), волевиявлення й епістемічної модальності. Дослідниця пропонує також подальше членування виділених полів. Так, у складі поля волевиявлення виокремлено оптативну й директивну модальності; у полі епістемічної модальності виділено мікрополя впевненості, сумніву, логічної можливості (або ймовірності) й логічної необхідності (або умовиводу); поле предметної модальності розподілено на мікрополя можливості, вимушеності й бажаності [2, 19–21].

План модальності як трикомпонентної структури розглядають В. Б. Касевич й В. С. Храковський, застосовуючи поняття «модальної рамки». Носієм об'єктивної модальності виступає внутрішня модальна рамка [10, 12], що виражає тип відношень між предикатом й актантами. Суб'єктивна модальність передає тип відношень між модальним суб'єктом (джерелом оцінки, який часто збігається з мовцем) та пропозиції в цілому. Це зовнішня модальна рамка, яка є обов'язковою: нульовою (нейтральною) або експліцитно вираженою [10, 14–15]. Комунікативна (цільова) рамка відображає відношення мовця до слухача з позиції комунікативних потреб першого: розповідності (наративності/асертивності), інтерогативності (питальності) та імперативності (спонукальності) [10, 17].

Т. В. Шмельова пропонує інтегрувати всі можливі види модальних значень в єдину семантичну категорію, в основі організації якої – протиставлення «реальність/ірреальність»: «...за допомогою категорії модальності мовець "уміщує" описувану подію в один із світів: реальний – доступний нашому сприйняттю, що спостерігається, та ірреальний – уявний, що є конструктом його уяви» [20, 86].

Уважаючи домінуючою ознакою модальності протиставлення «реальність/ірреальність», О. В. Бондарко пропонує виокремити шість типів модальних значень: 1) оцінка мовцем змісту висловлення з позиції реальності/ірреальності; 2) оцінка означуваної у висловленні ситуації з позиції її можливості, необхідності або бажаності; 3) оцінка мовцем ступеня його впевненості в достовірності повідомлюваного; 4) цільова настанова мовця або комунікативна функція висловлення; 5) значення ствердження/заперечення як відображення наявності/відсутності об'єктивних зв'язків між предметами, ознаками, подіями, описуваними в реченні; 6) емоційна й якісна оцінка змісту висловлення. За ознакою цільової постанови мовця (або комунікативної

функції висловлення) розрізняються речення розповідні, питальні, спонукальні й оптативні. Зазначений погляд на типологію модальних значень відстоюють теоретики семантико-комунікативної концепції модальності Л. А. Бірюлін, О. Є. Корді, Н. І. Лауфер.

Відповідно до розгляду модальності із функціонально-семантичного погляду, запропонованого зокрема І. Р. Вихованцем, «специфіка речення як основної синтаксичної одиниці виявляється у сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується комунікативний намір мовця, передається його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності» [5, 117]. Визначальною серед таких обов'язкових суб'єктивних значень є модальність речення, тобто «передаване мовцем відношення змісту речення до дійсності: характеристика повідомлюваного як реального або ірреального» [5, 117]. Диференціюючи два компоненти семантико-синтаксичної організації речення, учений залучає поняття «диктум» та «модус», за якими закріплює дві сфери значень. Диктумна сфера значень «стосується інформації про світ та його пізнання», а модусна сфера «містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення» [5, 117]. До суб'єктивних значень при цьому зараховується предикативність, настанова речення, вірогідність/невірогідність повідомлюваного, ствердження/заперечення, емоційність/нейтральність.

З'ясовуючи концептуальні характеристики модальності, В. М. Ткачук залучає поняття «макрополя». Найпереконливішим і відносно викінченим учений вважає розуміння модальності як функціонально-семантичного поля. Такий підхід, на думку автора, не обмежує модальність конкретним мовним рівнем, не прив'язує до специфічної лексики, до того ж дає змогу членувати поле на конкретніші модальності. Інтегративним семантичним компонентом функціонально-семантичного поля як цілісного утворення вчений вважає категорію оцінки, яка дає змогу гнучко та диференційовано розглядати явища навколишньої дійсності. До суб'єктивно-модальних значень відносить такі: ствердження, заперечення, згоди, незгоди, запитання, бажання, емоційно-експресивної оцінки тощо [19].

М. В. Мірченко розглядає модальність у вузькому розумінні, обґрунтовуючи свій погляд «можливістю вибудувати порівняно чіткі межі її функціонування» [14, 341–342]. Уважаючи модальність обов'язковою ознакою кожного речення-висловлення, учений характеризує її як одну із підкатегорій предикативності (разом із часом та особою), що виражає стосунк реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності та ірреальності. Підкатегорія модальності охоплює три грами: реальності, потенційності, ірреальності.

Функціонально-комунікативний підхід до тлумачення модальності передбачає виокремлення таких основних типів модальностей: 1) суб'єктивна модальність як психологічна або ментальна настанова мовця, як-от: бажаність, гіпотетичність, сумнів; 2) об'єктивна модальність, що базується на протиставленні реальність – ірреальність; 3) ілло-

кутивна сила, тобто комунікативна мета мовця, за якою розрізняються стверджувальна (асертивна), спонукальна й питальна іллокутивна модальності.

Ідею такої трикомпонентності модального плану обстоюють В. Г. Гак, І. М. Кобозева, О. В. Падучева, У. Фолі, Р. Ван Валі, С. Шуфан. В інтерпретації англійських мовознавців іллокутивна модальність названа інтерсуб'єктивною. Протиставлення висловлень за комунікативною метою включено до меж функціонально-семантичної категорії модальності в мовознавчому енциклопедичному виданні за авторством М. В. Ляпон. До модальних значень віднесено ствердження-питання-спонукання, ствердження-заперечення [13, 303–304].

Наголошуючи на протиставленні трьох названих сфер модальності, О. В. Падучева звертає увагу на суміжні із модальністю явища, такі як заперечення, евіденціальність й оцінка. Недоцільність віднесення оцінки до сфери модальності пояснюється неможливістю цього значення охарактеризувати пропозицію в цілому. Дослідниця кваліфікує оцінку як окрему сферу в семантиці природної мови (переважно в лексичній семантиці), проте дотичну до суб'єктивної модальності [15].

На противагу такому твердженню, оцінне значення як одне із модальних значень слідом за Ш. Баллі та В. В. Виноградовим розглядають Р. Лаккофф, С. М. Туровська, Н. Ю. Шведова, Т. В. Шмельова. Підтримуючи ідею віднесеності оцінки до категорії модальності, Г. І. Приходько характеризує оцінну модальність як рівноправну субкатегорію в системі інших модальних значень. Виходячи із положення про диференціацію модальності на об'єктивну і суб'єктивну, дослідниця вважає оцінку смисловою основою суб'єктивної модальності: «... концепція модальності пов'язана з оцінним фактором висловлення, отже, розмова про суб'єктивну модальність неможлива без постановки питання про різноманітні способи вираження оцінного в реченні» [16, 262].

В академічному теоретичному синтаксисі прийнято узагальнений погляд на модальність як функціонально-семантичну категорію, «яка виражає відношення висловлення до дійсності, у тому числі й суб'єктивну кваліфікацію повідомлюваного» [21, 367]. Серед різноманіття буттєвих ситуацій, здатних бути представленими в реченні, виявлено ціле коло відношень предиката до дійсності різного ступеня достовірності. Так, разом із реально відтвореними ситуаціями існують зафіксовані в реченні ситуації нереальні, такі як бажані, необхідні, вірогідні. Таким чином, встановлено наявність протидії двох планів у сфері модальності: реальності та ірреальності. Відношення предикативної ознаки до дійсності у плані реальності/ірреальності визнано провідним аспектом модальності. Реальною модальністю вважають епістемічну; ірреальними – дебїтивну, потенційну, гіпотетичну, імперативну, інтенціональну, оптативну.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Огляд лінгвістичної літератури з досліджуваного питання дає змогу констатувати наявність у теоретичному мовознавстві різноманітних поглядів на природу модальності й диференціацію її видів. Очевидним є факт превалювання в науковому просторі кваліфікації дихотомії реальність/ірреальність як основи формування системи модальних значень, що, у свою чергу, виходить із положення про розрізнення об'єктивної та суб'єктивної модальностей. Кількісний склад виокремлених модальних значень варіюється залежно від наукового підходу до вивчення модальності: від обмеження її значеннями можливості й неможливості, що свідчить про врахування логіколінгвістичного взаємозв'язку до необмежено широкого кола видів реалізації суб'єктивних відношень, що характерно для комунікативного підходу.

Численні розбіжності й різнотлумачення щодо проблеми типології модальних значень зумовлюють продовження лінгвістичних пошуків, що й стане предметом подальшої наукової розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская Энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Беляева Е. И. Функционально-семантические поля модальности в английском и русском языках / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – С. 19–20.
3. Бондаренко В. Н. Виды модальных значений и их выражение в языке / В. Н. Бондаренко // Филологические науки. – 1979. – № 2. – С. 54–61.
4. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / В. В. Виноградов // Труды Института русского языка. – М. – Л. : Издательство АН СССР, 1950. – Т. 2. – С. 53–87.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
6. Грамматика современного русского литературного языка / ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 768 с.
7. Доценко О. Л. Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності: [монографія] / Олена Леонідівна Доценко. – К. : Міленіум, 2006. – 226 с.
8. Золотова Г. А. О модальности предложения в русском языке / Г. А. Золотова // Филологические науки. 1962. – № 4. – С. 65–79.
9. Ермолаева Л. С. Система средств выражения модальности в современных германских языках: на материале немецкого, английского, шведского и исландского языков : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Любовь Степановна Ермолаева. – М., 1964. – 181 с.
10. Касевич В. Б. От пропозиции к семантике предложения / В. Б. Касевич, В. С. Храковский // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л. : Наука, 1985. – С. 9–17.
11. Колшанский Г. В. Соотношение субъективного и объективного факторов в языке. – М. : Наука, 1975. – С. 91–92.
12. Лагута О. Н. Логика и лингвистика / О. Н. Лагута. – Новосибирск : НГУ, 2000. – 116 с.

13. Ляпон М. В. Модальность / М. В. Ляпон // Языкознание: Большой энциклопедический словарь. – М. : Большая российская энциклопедия, 1998. – С. 303–304.
14. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення : дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Микола Васильович Мірченко ; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2002. – 432 с.
15. Падучева Е. В. Модальность. Материалы для проекта корпусного описания русской грамматики / Е. В. Падучева. – М., 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusgram.ru/Модальность>.
16. Приходько А. И. Статус оценочной модальности в языке / А. И. Приходько // Ученые записки Таврического университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 24(63). – № 3. – 2011. – С. 260–264.
17. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / ред. І. К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1972. – 513 с.
18. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263с.
19. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності : [монографія] / Вадим Миколайович Ткачук ; наук. ред. А. П. Загнітко. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.
20. Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т. В. Шмелева // Актуальные проблемы русского синтаксиса / ред. К. В. Горшкова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 78–101.
21. Українська мова: енциклопедія / ред.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
22. Foley W. A. Functional Syntax and Universal Grammar / W. A. Foley, R. D. Van Valin. – Cambridge : Cambridge Univ Press, 1984.